

УЧИНЧИ АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ

Мавзу: Сўз бирикмасининг тузилиши, турлари ва грамматик маънолари.
Бирикма таркибидаги сўзларнинг алоқа турлари.

Режа:

1. Сўз бирикмасининг тузилиши ва грамматик маънолари.
2. Ҳоким сўзнинг қайси сўз туркумидан эканлигига кўра турлари (отли, феълли. равишли, сифатли, модал сўзли бирикмалар).
3. Тобе сўзнинг синтактик вазифасига кўра турлари (тўлдирувчи, аниқловчи, ҳолли сўз бирикмалари)
4. Бирикма таркибидаги сўзларнинг алоқа турлари (бошқарув, битишув, мослашув).

Назарий савол ва топшириқлар

1. Сўз бирикмасини бошқарув усули билан ҳосил бўлишига мисоллар келтиринг ва изоҳланг?
2. Битишув деганда нимани тушунаси?
3. Мослашув деб нимага айтилади ва унга мисоллар келтиринг?
4. Мусақил маъноли сўзларнинг эркин боғланиши неча хил бўлади?
5. Сўзларнинг тенг боғланишига мисол келтиринг ва уларни изоҳланг?
6. Сўз бирикмаси ва тобе боғланиш деб нимага айтилади ва унга мисоллар келтиринг?
7. Ҳоким ва тобе сўзлар қандай усуллар ёрдамида бирикади?
8. *Олма териш, шаҳар бориш, китоб ўқиш* сингари сўз бирикмалари қандай усулда бириккан, уларни изоҳланг?
9. Сўз бирикмаси ва синтагмани бир-биридан фарқланг?

Кўрсатмалар:

- Назарий савол ва топшириқлар асосида талабаларнинг билимини синаб кўриш.
- Талабаларнинг фаоллигига қараб рағбатлантириб бориш.
- Уларнинг назарий билимларини ўзлари топиб келган бадий асар матни мисолида изоҳлай олишига эътибор бериш.
- Савол-жавоб тарзини ўзгартириб туриш. Бир хиллик талабалар фаоллигининг сусайишига сабаб бўлади.
- Баҳолашда ҳар доимгидек адолатли бўлиш.

Таҳлил учун машқ. Қуйида берилган матнни лексик-семантик хусусиятлари бўйича таҳлил қилинг ва унда қўлланилган тасвирий воситаларни аниқланг.

Барон фон Ринг

*Биров тама риштаи қилгуси,
Анинг бирла ўзи осилгуси.*

Навоий.

Бир атторнинг эшаги шундай ўйлаб қараса, дунёда туришнинг ҳеч ҳам қизиғи қолмабди: аттор ҳар куни азонда оғир юк ортади, ўзи ҳам минади, «хи, исқоти!» деб икки биқинига тепади. Қишлоқ кўчалари... «Қизчаларга ўсма келди!.. Келинларга сурма келди...» Кечқурун қайтилади. Аттор яна «хи, исқоти!» деб оғилга қамайди-қўяди.

Эшак ўзини ўлдирадиган бўлди. Шу ниятда дарё бўйига кетаётса, йўлда иккита одам уришаётибди:

- Хонумонимни барбод қилиб бўлса ҳам оламан!

- Бермайман! Сенга бергунча ана у эшакка бераман!

Эшак тўхтади, қайрилиб орқасига қарайди ва қулоқларини тикка қилиб ўйланиб қолади: «Хўш, нима экан у? Уч-тўрт кун сабр қилай-чи...»

Бу жанжал эшакнинг жонига ора киради. Эшак қайтиб кетади.

Барон Фон Ринг, албатта, эшак эмас, балки орий жинсидан бўлган бир зот. Барон тўғрисида гапирмоқчи бўлиб гапни эшакдан бошлаганимизнинг важи бор. Бунга сабаб, унинг эшакка ўхшашлиги эмас. Наинки барон эшакка ўхшаса! Эшак деганнинг қулоғи узун бўлади: бароннинг қулоғи мутлақо йўқ. Сан-Маринода бўлган бир карта ўйинида бор-йўғини бой бергандан кейин, чўталчининг таклифи билан минг тилло бараварига қулоғини тиккан эди, бир инсон бойваччасини ютиб шартта кесиб ташлаган; ер юзидаги ҳамма эшаклар йиғилиб, минг йил уринганда ҳам битта китобни ўқиёлмайди, барон ўзи якка етти йил мобайнида «Юз эллик фокус» ҳамда «Ужда атрофида турган француз офицерининг кундалик дафтари» деган икки китобни ўқиб ташлаган.

Барон тўғрисида гапирмоқчи бўлиб, гапни эшакдан бошлашимизга сабаб ана шу китобларининг иккинчиси бўлди.

Барон Фон Ринг бир куни шундай ўйлаб қараса, дунёда туришнинг ҳеч ҳам қизиғи қолмабди: йигирма ёшдан бу ёғида кўрганлари ва кўраётганлари йигирма ёшгача кўрганларининг такрорланишидан иборат! Такрорнинг жаззаси «ва ҳоказо» деб, қўя қолиш. Барон ўз ҳаёти тўғрисида «ва ҳоказо» деб ўзини ўлдирадиган бўди. Мол-мулк, бойликлари ҳақида васиятнома ёзди, ўзини осгани арқон қидириб юрганида қўлига ҳалиги китоб – «Ужда атрофида турган француз офицерининг кундалик дафтари» тушиб қолди. Барон китобни шундай очиб қараса, эҳе... Офицер бундоқ деб ёзибди:

«...Агар шу давлатим билан Европада турсам уч кунда ўзимни осиб қўяр эдим, чунки бор давлатим ҳар куни янги бир қаср бино қилгани имкон бермайди. Бу ерда бу ваҳший араблар орасида ҳозирги қасрим ҳар куни менинг учун янги қаср... Ёввойи араб қизларининг ўрнини ҳар йили Калифорнияга боришни одат қилган Париж таннозлари боса олмайдами, дерсиз? Йўқ, боса олмайди! Париж таннозларидан бир кунда ўнтасини олиб келсам, қасримга ўн хил ўзгариш кирмайди, чунки ҳаммасига бир хилда, Европа киборлари расмича муомила қилишга мажбурман; араб қизларидан

биттасини олдириб келсам-чи, қасримга ўн хил ўзгариш киради, чунки унга муомала қилиш расмларини ўзим, истаганимча ўйлаб чиқараман...»

Фон Ринг ўйланиб қолди.

Бу китоб унинг жонига оро кирди.

Шарқий фронт.

Барон Фон Ринг Украина қишлоқларидан бирида «ибрат» йўли билан фашистча «тартиб» ўрнатди; эри партизан гумон қилиниб осилган ёшгина бир жувон типирчилаётган вақтида оёғига уч ярим яшар қизчасини остирди; бу манзарани кўриб «ибрат» олсин учун қишлоқнинг ёш-қари, эркак-аёл бутун аҳолисини ҳайдатиб келди. Мана энди «С» шаҳарчасида ҳам шундай «тартиб» ўрнатгани кетаётибди. У, автомобилда ҳаёл суриб бормокда: «Уруш ҳадемай тугайди. «Ойдин Водий» Ўрта Осиёнинг қаерида? Бу водийнинг ҳокимлигини Фюрердан сўрайман. Мармардан қаср солдираман. Ўрта Осиёда неча хил миллат бор? Ҳар ҳолда тентак француз офицерига қараганда менинг ишим йирик бўлади...»

Дахшатли бир портлаш.

Нима бўлди?

Нима бўлганини барон Фон Ринг икки соатдан кейин ҳушига келиб, ўзини бир ертўлада кўрганида билди. Нима биландир машғул бўлган лейтенат бароннинг ҳушига келганини кўриб:

- Ҳуш келибсиз! – деди.

Барон ўрнида тураётиб, хушомад тарзида не машаққатлар билан илжайди – устки лабини кўтариб, бурнини жийирди. Ўлган отнинг кўзига ўхшаган хира кўзларидан «Мени ҳўкиз ўрнида кўшга кўшсанг кўш, лекин ўлдирма» деган маъно англашилар эди.

Қирқ минутдан кейин асирни штабга элтиш тўғрисида буйруқ бўлди. Икки аскар ҳарчанд қилади, барон ертўладан чиқмайди – олиб чиқиб отади, деб кўрқади. Ҳозир «Фюрер»нинг ўзи келиб «мен сени Ойдин Водий»га ҳоким қилдим, ўзбек, қирғиз, тожик, қозоқ, туркман қизлари сени мармар қасрда кутиб ўтиришибди» деса ҳам чиқмайдиган кўринар эди. Аскарлар унинг кулоқлари йўқ эканини пайқашмаган экан, кўриб қолиб кулишди. Бу кулги уни ўлим ваҳмасидан бир оз халос қилди. Барон ким гапирса оғзига қараб, ким бундайроқ ҳаракат қилса, куёндай хуркиб ертўладан чиқди; шофернинг ёрдами билан автомобилга чиқар экан, шундай ўйлаб қараса... ўйлашнинг ҳеч ҳам қизиғи қолмабди... 1942 йил.

(А.Қахҳор)

Тавсия: Ушбу машқни бажариш учун дастлаб, гуруҳдаги иқтидорли талабалардан бирига матнни ифодали қилиб ўқитинг. Матн ва унинг муаллифи ҳақида талабалар билимини синаб кўринг. Бунинг учун куйидагидек саволлардан фойдаланинг: *Ушбу матн муаллифи ким? У қачон ва қаерда, қандай муҳитда яшаган? Унинг яна қандай асарларини биласиз? Ушбу матннинг маънавий ва маърифий аҳамияти ҳақида қандай фикрдасиз? Матннинг кинояга асосланган ифода услубидан қандай мақсад кўзланган деб*

ўйлайсиз? Мазкур матн бугунги кун нуқтаи назаридан қандай аҳамиятга эга? Лисоний таҳлилни машқ шартига мувофиқ амалга оширинг.

Гуруҳдаги иқтидорли талабалар учун қўшимча машқ:

Таҳлил учун машқ. Матнни шакллантирувчи воситаларни аниқланг ва тема-ремастик муносабат ҳақида маълумот беринг.

Муҳаммад Раҳимхоннинг Тозабоғдаги сайргоҳ боғи. Унинг бир чеккасидан иккинчи чеккасигача айланиб чиқиш амри маҳол, киши чарчаб қолади. Катта ҳовлининг орқасида қирғоқларига мармар ўрнатилган хон ҳовуз. Ундаги зоғора балиқ, чўртан балиқ, лакқа балиқлар гоҳ сув юзига чиқиб ташланган нонларни ер, гоҳ билтанглаб ўйнаб шўнғиб кетарди. Ҳовузнинг тўрт томонида йўғон – йўғон қайрағочлар, таналари қулочга сиғмайди. Хоразмда ҳовуз деса, дарҳол кўз олдинга катта – катта гужумлар – қайрағочлар келади. Бу дарахтлар гўё азамат дубни эслатади. Ҳовуз лабига хусн бериб турганлар ҳам ўшалар. Уларнинг кичкина – кичкина барглари орасидан қуёш нурлари мўралайди. Аммо улар қуёш ҳароратини ўзида сингдириб, пастга танга – тангадай оқ шуълаларини туширарди. Улар кишига ором беради. Ҳовуз атрофига оқ мармарлар терилган, сув сепиб, чинни косадай топ – тоза қилиб қўйилган. Ҳовуз ёнида, энг баланд жойда хон ўтирадиган катта каравот, ундан наридаги ерга лола ранг така туркман гиламлари тўшалган. Уларнинг ҳар бири хон боғи учун махсус тўқилган бўлиб, эни йигирма газ, узунлиги ўттиз газдан ошиқ. Кўпинча эрталаб ва кечкурунлари хон шу ҳовуз бўйига чиқиб ўтиради. Ҳозир туш маҳали бўлгани учун ҳовуз ёнида ҳеч ким йўқ, нарироқда райхоннинг хушбўй хидлари димокка урилади. Бу ерда ҳар хил гуллар бор: номозшомгул, гулсафсар, қамчингуллар, қизил, сарик, оқ атиргуллар, карнайгул, гулбеор, самбитгул... Уларнинг баъзилари эса эрталаб очилиб, кечкурун юмилар, баъзилари кеч пайтлари турли – туман рангларда очилиб, муҳташам боққа хусн беради. Гулзорнинг нариги томонида турли узум ишжомлари: даройи, хусайни, яқдона, чарос, кишмиш... Хон узум билан олмани яхши кўрарди: бу ерда оқ олма, қизил олма, ун олма, кузги, қишки олмалар ҳосилини кўтаролмай шохлари синай – синай деб турганидан, уларга катта – катта тирговичлар қўйилган. Анжирзор, шафтолизор... олхўри, нашвати, беҳизорлар қатор – қатор. Товланиб турган чиройли патларини ёйиб товуслар қичқиради. Ким билсин Ҳиндистонданми, Цейлонданми келтирилган, уларга тақлид қилгандек тўтилар ҳам қичқариб юборадилар. (Ж.Шарипов)